

Obrazların gülünclüyü situasiyanın komikliyin z min yaradır

Hörmətli redaktor!

Fevralın 27-də AYB-nin Natəvan klubunda xalq yazıçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Elçinin "Müasir tənqid və ədəbi proses" mövzusunda məruzəsi dinlənilərkən bu tədbirə biz də qatılmışdıq. Ədəbiyyatşünaslığımız və çağdaş tənqidimiz üçün manifest rolunu oynayacaq sözügedən məruzə aktuallığı, vacib zəruriliyi ilə yanaşı əhatəliliyi ilə də elmi ictimaiyyəti düşündürərək nəticə çıxarmağa sövq etdi, yeni baxış bucağından elmi perspektivə işıq saldı. Sonra məruzə bütövlükdə "Məsuliyyətimizi nə üçün janrın boynuna atırıq?" sərlövhəsi ilə "Ədəbiyyat qəzeti"nin 2, 8, 16 mart (2019) tarixli nömrələrində çap olundu.

İkinci məqalədə (8 mart) Elçin müəllim yazır: "Unutqanlıq prosesi" baxımından bizim elə XX əsr ədəbiyyatımıza nəzər saldıq: misal üçün,

Qantəmir (Qafur Əfəndiyev), aydın məsələdir, Mirzə Cəlil, yaxud da Əbdürrəhim bəy deyil, ancaq onun hekayələri də özünəməxsus istedadlı qələmin məhsuludur və satirik nəsrimizin formalaşmasında, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi ənənələrinin davam etdirilməsində bu hekayələr də müəyyən rol oynayıb. ... Qantəmir nəinki bizim ədəbi prosesdə yoxdur, bəlkə ədəbiyyatçılar arasında da onun adını elə eşitməyənlər var.

Hörmətli Əlirza Xələfli!

Elçin müəllimin vətəndaş yanğısı, konseptual baxışları hər bir tənqidçi-ədəbiyyatşünası narahat etməli, düşündürməlidir. Nəticə çıxararaq Tağı Şahbazı (Simürğ) və Qantəmir (Qafur Əfəndiyev) haqqında hazırladığımız məqalələri Sizin ədəbiyyatın keşiyində duran "Kredo"ya göndəririk.

Dərin hörmətlə:

Baba BABAYEV,
filologiya elmləri doktoru. AMEA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun baş elmi işçisi

Satira poeziya, dramaturgiya və publisistikada olduğu kimi bədii nəsrə də XX əsrin əvvəllərində özünün ən bitkin mərhələsinə qədəm qoyaraq formalaşmışdır. Sözügedən əsrin ilk onilliklərində kapitalizm dünyasında hörmət nüfuzun da, biliyin, məhəbbətin də vətənlə ölçüldüyü bir vaxtda satiranın, gülüşün təsir gücü artmış, satira üçün mübarizə meydanı güclənmişdir. "Molla Nəsrəddin" satirik ədəbi məktəbi bu dövrdə yaranmış, ədəbi hərəkatın M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.Ə.Möcüz kimi silahdaşları ilə yanaşı, demokratik ədəbiyyata xidmətdə satira və gülüşdən kəserli silah kimi istifadə edən M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı, N.Vəzirov, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli kimi tərəfdaşları da yazıb yaratmışlar. "XIX əsr yazıçılarından fərqli olaraq XX əsr satiriklərinin mübarizə diapazonları kəserli və daha geniş idi. Qadın azadlığı problemi də bu aydınları çox düşündürürdü".

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi ənənələrinin davam etdirilməsində istedadla yazılmış lakonik hekayələri ilə Qantəmirin (Qafur Əfəndiyev) rolu danılmazdır.

Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyev (Qantəmir) 1888-ci ildə Göyçay rayonunun Potu kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini atası Sədrəddin müəllimin dərs dediyi kənd mədrəsəsində almış, sonra isə Göyçay şəhərində İbrahim Həqqinin yeni üsulla açdığı məktəbdə davam etdirmişdir. Sonralar Göyçayda "İqbal" məktəbində dərs deyir. Təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedir. 1911-ci ildə İstanbul universitetinin tarix-filoloji fakültəsinə daxil olmuş, 1914-cü ildə təhsilini başa vurmuş, Göyçaya gələrək, müəllimliyi davam etdirmişdir. 1916-cı ildə o, Azərbaycan ziyalılarının təşkil etdiyi "Nəsr-maarif" cəmiyyətinin dəvəti ilə Qubada yeni tipli məktəbin təşkilində və fəaliyyətində yaxından iştirak edir. Həmin məktəbdə direktor və müəllim işləyir. Yenidən Göyçaya qayıdaraq, burada yeni məktəb təşkil edib işləməyə başlayır. 1920-ci ildən - inqilabdan sonra Qantəmir, digər Azərbaycan maarifçiləri - aydınları kimi, xalqın savadlanması işində fəallıq göstərir, ömrünün sonuna qədər orta və ali məktəblərdə dərs deyir.

Professor Alxan Məmmədov yazır: "Maarif və mədəniyyət sahəsindəki mütərəqqi fəaliyyəti ilə yanaşı mətbuat səhifələrindəki vətəndaş yanğısı və mütəxəssis səriştəsi ilə qələmə alınmış məqalələri Qafur Əfəndiyevi qabaqcıl ictimaiyyətlə qovuşdurmuşdur".

O, 1926-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində diş həkimi ixtisasını alır. Ədib həkimliklə yanaşı, pedaqoji və ədəbi yaradıcılığı da davam etdirir. Bədii əsərlərini "Qantəmir" imzası ilə çap etdirən Qafur Əfəndiyev XX əsr ədəbiyyatında satirik hekayələr müəllifi kimi tanınmışdır.

Qantəmir bədii yaradıcılığa nəzm əsərləri ilə başlamışdır. Professor A.Abdullazadə yazır: "İlk təhsilini "Sədi-Salis" təxəllüsü ilə şeirlər yazan atasından alan Qantəmir uşaqlıqdan klassik şeirə dərin maraq göstərmiş və həmin şeirlərin təsiri ilə qəzəllər yazmışdır". Qantəmir satirik yazıçı kimi tanınır. Satirik hekayələrində ifşa hədəfi zamanın vacib məsələlərinə diqqət yetirməsi və geriliyə - savadsızlığa qarşı mübarizədən ibarət idi. Ədib sağlığında "Ağıl dəryası" (1930), "Şarlatanlar" (1934), "Kolxozstan" (1935) kitablarını nəşr etdirmişdir.

Pedaqoq-yazıçı 1939-cu ildə həbs olunaraq Maqadana sürgün edilmiş, oradan göndərilən sənədə görə 1948-ci ildə vəfat etmişdir. Professor A.Məmmədovun ehtimalına görə sürgünə göndərilməsinə səbəb İstanbulda təhsil almasıdır. Dövrün siyasi təqib-təsirləri satirik-yazıçı, fəal maarif xadiminin adının ədəbiyyat tarixindən çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Hekayələrində gülüş, əsasən, gözlənilməzlik effektindən istifadə Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev nəsrində olduğu kimi, B.Talıblı, T.Ş.Simürğ, Qantəmirin yaradıcılığında da bu üsuldən istifadəni görürük.

Qantəmirə ehyam, istehza olsa da, komizmin əsas səbəbi gözlənilməzlikdir.

"Zeynəb Tükəzbanov", "Mirzə_aves" və s. bu cür gözlənilməz, həm də gülüş doğuran hekayələrdir.

Bu mətnlərin başlanğıcından yazıçı oxucunu maraqlandırır, bəlkə də ələ almağa çalışır, süjetlə bağlı ümumi komik intonasiya üçün əsas ton ilk

sətirlərdə öznü biruzə verir. Bu spesifik xüsusiyyətlər komik novellaların və novellavari hekayələrin sonluqlarında daha çox müşahidə edilir. Qantəmirin "Buğda quyusu" hekayəsi gözlənilməz komik sonluqlarla yekunlaşdırılmışdır. Sonda bəlli olur ki, bədii ədəbiyyatda gözlənilməzlik texnikasının fəaliyyət dairəsi çox genişdir. "Ağıl dəryası" da məhz bu cür uğurlu finalla bitir. Müxtəlif fərqli cəhətlər, konfliktli hadisələr yazıçı tərəfindən ustalıqla əlaqələndirilir. Nəticədə aralarındakı uyğunsuzluğun bədii şəkildə nəzərə çarpdırılması gülüş doğurur. Bu üsuldən komik mətndə - satirik və yumoristik nəsr nümunələrində istifadə olunur. Təbii ki, belə maraqlı üsul bir ədəbi priyom kimi maraq doğurur. Əlbəttə komik effekt yaradan üsulun satirik nəsrə əhəmiyyəti çoxdur. Xələfləri və müasirləri kimi qadın azadlığı məsələsi Qantəmirin yaradıcılığında yan keçmir, əksinə aparıcı mahiyyət kəsb edir. İnqilabdan qabaq və sonrakı dövr həyatlarının sanki müqayisəli surətdə ("Zeynəb Tükəzbanov", "Aybikə xala", "Nisə xala", "Sara bibi" və s.) səciyyələndirərək təsvir edir. Bu hekayələr və "Kolxozstan" povesti 1920-1935-ci illər arasında, yaşadığı cəmiyyətdə təzadlı, keşməkeşli bir dövrdə repressiyanın qara kabus kimi Azərbaycanın başı üzərində fırlandığı bir vaxtda qələmə almışdır.

"İntelligent" hekayəsində uyğunsuzluq forma ilə məzmun arasındakı ziddiyyətdədir. "Bir əlində iki qarız tutan" el məsələsinə rəğmən tın-tın Musanın nəvəsi afiristlik edib, özünü yeni quruluşun nümayəndəsi kimi qələmə verir və firqəyə daxil olub, üst-başını da dəyişir. Komik vəziyyətin bədii-estetik imkanları şura hökumətinin ilk illərində satirik əsər üçün material verirdi. Bütövlükdə, Qantəmir hekayələrində gözlənilməzliklə yanaşı, uyğunsuzluq texnikasında gülüşün komik effektinin yaradılmasında səmərəli istifadə etmişdir. "İntelligent", "Mənim tələbəm" hekayələrində final bu cür təsir oyadır. Qantəmir tipin mənəvi eybəcərliyini tam əks etdirmək üçün elə ifadələr seçir ki, öz obyektiv rəhbərliyində, daha doğrusu, kommunikativ mənasında deyil, müəllifin izlədiyi məqsədə uyğun mənada çıxış edir. Sözlün əsl mənası

bəzən təcrid edilir və yada düşür. Söz, onun ehtiva etdiyi mənə sənətkarın əlində daha orijinal çalarlar kəsb edir.

Qantəmir tiplərini obrazlı danışdırmaqla onu "mənfi və müsbət" deyib iki qismə bölmür. Hər iki xislətdə olanlar dildən məqsədlərinə müvafiq istifadə edirlər. Sonda onun tipləri milli olmaqla çox canlı, koloritli çıxırlar. Müəllif xalqdan aldığı sözləri "bədi əsərin yazılış tərzinə görə" seçib işlədir, onu yeni-yeni mənə çalarları ilə zənginləşdirir. Bu üslub bir tərəfdən yazıçının xalq dilinə, adətində, hikmətinə, onun bədii təfəkkürünə dərinləndiyini göstərsə, o biri tərəfdən, Qantəmirin (Qafur Əfəndiyev) istedadı, qabiliyyəti ilə bağlıdır. Yazıçının bədii irsinin kamilliyi bunlarla şərtlənir, satirik üslub sahibi olduğu təsdiqlənir.

"Yeni smeta" hekayəsinin mətnində hiddət də vardır, qulaq üşüdən müəllif təbəssümü də. Şarj səpgili hekayədə Yazıçılar İttifaqının yaşlı mü sahibinin "səhvi" ucbatından cəmiyyətin sosial bəlaləri açılır. Müşahidə qabiliyyətinin itiliyi, həyatın çatışmazlıqlarını, onun detallarını məharətlə seçib bədiiləşdirərək təqdim etmə bacarığı nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Hekayədə söhbət yazıçıların yarıtmaz, qanəddici olmayan təminatlarından, ağır, dözülməz güzəran keçirmələrindən gedir. Yumoristik dillə tənqid edilən sosial bəlalər inandırıcıdır, görünəndir. Qantəmirin qəhrəmanlarının prototipləri çox uzaqda deyillər. O yazıçı-şairlər ədibin ətrafındakı müasirləridir. Bədii portretləri xarakterik fərdi cizgiləri ustalıqla, yağlı boya ilə çəkilmiş rəsm tablosu kimi verilmişdir. Portret yaratmaqda Qantəmir qələmi rəsm tablosu üzərində möcüzələr yaradan fırçaya bənzəyir. Qantəmirin yaradıcı fırçası bizə bir çox obrazların şəklini çəkmişdir, "Sara bibi", "Buğda quyusu" və s. Bu hekayə Mirzə Cəlilin "Kışmış oyunu"nu xatırladır. "Yeni smeta"dakı situasiyalar, hadisələrin finala doğru hərəkatı hekayənin inkişafı üçün komik vəziyyətlər yaradır. Cəmiyyəti idarə edənlərin vicdanını qorxutmaq vasitəsi olmaq etibarlı ilə mətndə dərin psixoloji məqamlar da yox deyildir. Hekayədən Azərbaycan gerçəkliyinin qoxusu gəlir, hər səhifəsində Azərbaycan ictimai mühitini idarə edən funksionerlərin boz sifətləri görünür. Həyatın düzgün və dərin əksini verən, sözün gücündən istifadə edərək boyalı tablolarla bənzər əsərlərin bu qədər asanlıq və parlaqlıqla ancaq Qantəmir verə bilər. Mətndəki təzəlik, oynaqlıq, təbəssüm, incə kinayə, nəci ton son dərəcə gözəl nəsr yazıldığından xəbər verir. Ədibin hekayələrində satirik gülüş situasiyaların məğzindən, obrazların daxili aləminin, məhz düşükləri vəziyyətin bədii təsirindən doğur. Yazıçı obrazları nitqi vasitəsi ilə səciyyələndirmək metodundan istifadəyə üstünlük verir və bu üsul ona uğur gətirir. Elçin Əfəndiyev demişkən, "Qantəmir aydın məsələdir, Mirzə Cəlil, yaxud da Əbdürrəhim bəy deyil", fəqət onun nəsr ideyası, kəsb etdiyi ictimai məzmunu, bədii dəyəri ilə bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı kimi öyrənilməyə, yeni tədqiqatlar aparılmasına möhtacdır.